

УДК 821.161.2-ЗКопистенський.09

Юрій Ларін (Харків)

ПОЕТИКА КОНТРАСТУ У «КНИЗІ О ВІРІ ЄДИНОЙ» ЗАХАРІЇ КОПИСТЕНСЬКОГО

Одним із найпоширеніших художніх прийомів бароко є антитеза. Багато науковців досліджували барокову поетику, зокрема в контексті типових опозицій. На цей аспект у дослідження художніх особливостей бароко звертали увагу Г. Вельфлін [2], Д. Чижевський [10], Д. Наливайко [4], Л. Софронова [6; 7]. В Україні вже надруковані збірники, присвячені дослідженням барокової поетики контрасту [5; 8; 9], видані наукові розвідки про давні риторичні [3]. Отже, на сьогодні накопичений достатній теоретичний матеріал для провадження студій літературних творів XVII–XVIII століть.

Антитетичність є невід'ємною особливістю світовідчуття людини епохи Бароко. Культура цієї доби закономірно вбирає в себе ознаки обох попередніх епох — Середньовіччя та Ренесансу. Митець, відчуваючи гомоцентризацію культури, все ж не може відірватися від теоцентричних моделей світобачення. Посилання ролі автора, його наближення до Творця, бажання письменника інтерпретувати раніше неінтерпретовані джерела, активізація світського й водночас внутрішня потреба невпинного звернення до світу сакрального, динамізм і зануреність людини у дві попередні епохи породжують схильність до творення опозицій.

Антитетичність різнобарвна й торкається багатьох аспектів дійсності, проте найхарактернішою опозицією є протиставлення сакрального та світського. До цього можна звести всі опозиції, які виділяються дослідниками в художньому світі бароко. У вимірах протистояння сакрального та світського можуть аналізуватися людина, час і простір. Авторська інтерпретація цієї антитези створює інші опозиційні структури. На межі сакрального та профанного виникають антитези видимого й невидимого, вічного й минулого, зовнішнього й внутрішнього, красивого й потворного, людського й божественного, високого й низького тощо. Митець епохи Бароко, можливо, навіть підсвідомо, не докладаючи для цього зусиль, творить широкі, динамічні, насичені контрастами картини. У полемічному дискурсі XVI–XVII століть у гіпертрофованому вигляді постають типові для того часу опозиції.

Предмет антипротестантського полемічного трактату «Книга о вірі єдиной» вже за визначенням передбачає наявність основоположної опозиції — протиставлення православного світогляду протестантизму. Автор, висвітлюючи основні члени протестантського символу віри, зображує їх невідповідність Нікео-Царгородському «Кредо», — з його точки зору, істинному, первинному джерелу. Він майстерно добирає чималу кількість цитат із авторитетних для всіх напрямів християнства книг, чим унаочнює внутрішню невідповідність символічних книг опонентів. Захарія Копистенський безперестанним повторенням однакових за сенсом цитат і відповідним їх коментуванням допомагає читачеві зрозуміти внутрішній сенс членів символу віри. На цьому етапі одразу виникають дві опозиції: протиставлення вічного та минулого, внутрішнього та зовнішнього. Автор трактату наголошує на поверховому прочитанні антитринітаріями Святого Письма, акцентує на тому, що внутрішня сутність сакральних джерел для них залишається непізнаною. Для розкриття істинного читачеві необхідно зануритися в першоджерела, необхідні зусилля та, безсумнівно, бажання відкрити правду для самого себе. Істинність, на думку письменника, притаманна тільки давнім, а, отже, вічним джерелам, і аж ніяк не вченням Мартіна Чеховича та інших проповідників протестантизму. Автор дистанціюється від «непослідовних» та поверхових «міністрів»-протестантів. Опозиція Я та не-Я, або свій та чужий, має цілком зовнішній характер. Захарія Копистенський не зображує внутрішнього конфлікту, він однозначно відсторонився від «єретиків», ідентифікує себе та свої прибічників як ревних послідовників католицької віри, а опонентів — як «невірних».

«И ꙗ́зми зъ собою не згоудли́вѣ, розмаи́те блѣзнили. ꙗ́ко и тепѣрѣ всѣ невѣ́(р)ныи рѣзно ѡ ꙗ́козх блѣзнятъ» [1, с. 111].

Категорії давнього, вічного та сучасного, нетривкого стикаються в «Книзі о вірі єдиной». Давнє та вічне набуває ознак сучасного, поглинає його. «Давнє» втрачає часовість та перетворюється на універсальну категорію. Вічне зливається з сучасним, актуальним і необхідним, воно однозначно превалює над тимчасовим, може поєднатися або навпаки відштовхує його як неправдиве, хибне, те, що не приживеться. Полеміст ототожнює категорії давності, істинності й мудрості.

Невидиме також ототожнюється із сакральним, тільки приховане може бути мудрим і правильним. Саме тому «невірні», не бачачи справжнього сенсу канонічних першоджерел, хибно їх трактують. Опоненти автора розуміють тільки те, що можна побачити, вони не намагаються заглиблюватися у внутрішні, глибинні, істинні, невидимі, приховані смисли Слова Божого. Вони тільки поверхневі читачі, але жодним чином не Учителі, котрі здатні повести за собою.

«Слово Бжїе, ѿгѣ правдѣвый Снѣ, правдѣвого Сѣца. Бѣ зъ Бѣа, невидѣмый зъ невидѣмого, вѣчный зъ вѣчного» [1, с. ѿа].

Типове для поезики бароко значення у тексті має опозиція видимого та невидимого. Відповідно до християнської символіки, більш цінним і значущим є саме невидиме, приховане від стороннього погляду. Видиме доступне кожному, для його розуміння не потрібні дебати. Натомість «Книга о вірі єдиной» покликана до життя необхідністю тлумачення, а значить її предметом є приховане — вища істина. До символіки видимого та невидимого автоматично долучається протиставлення сакрального та світського. У «Книзі о вірі єдиной» видиме ототожнюється зі світським, а невидиме — з сакральним, божественним:

«Же хо(т) ѿ подобѣтво(м) вѣдимы(х) рѣчѣй невидѣмѣю Бѣословѣн тѣйнѣ показѣ(т) Сѣтѣй Дѣонѣй, вѣрѣтѣ нехотѣ(т), ѿле шпѣран(т) ѿ гмѣран(т) телѣсными ѿ потѣмнѣными рѣзѣмѣми, Сѣомѣ, ѿко тѣоже оѣчитель замыкѣючи рѣказ, ѿнѣ мѣкѣтѣ ѿнѣ зрозѣмѣтѣ неможѣно» [1, с. чѣ].

Видиме в Захарії Копистенського — синонім простішого, зрозумілішого, повсякденного та, очевидно, світського й нижчого. Навпаки, невидиме — синонім божественного та ціннішого, ніж повсякденне. У добу Бароко абсолютно адекватним було намагання зобразити священне через світське, вищу істину через слово. Відповідно до патристичної традиції, слово становить собою поєднання глибинного сенсу та матерії. Письменник, розуміючи скороминущість слова, тим не менше, тільки за його допомогою має змогу транслювати сакральні смисли.

Показовим є формулювання «вѣдимы(х) рѣчѣй невидѣмѣю Бѣословѣн тѣйнѣ», де необхідно зауважити співвідношення епітетів і означуваних слів: «вѣдимы(х) рѣчѣй» та «невидѣмѣю тѣйнѣ». У цьому контексті письменник не на підтекстовому, а на лексичному, вербальному рівні зумів відобразити опозицію духовного й тілесного. Річ, матерія в культурі бароко може бути тільки видимою, незначущою, динамічною, змінною, натомість таїнство, вища сакральна істина — це прихована від стороннього погляду матерія у високому розумінні цього слова. Вона стає доступною тільки після відповідних зусиль, просвітлення. Захарія Копистенський повсякчас використовує витяги з канонічних джерел, автори яких, на його думку, пройшли свій шлях просвітлення та володіють найвищими, при цьому доступними в їх слові, істинами. Ототожнення тіла з річчю та духу з тайною, а також їх взаємне протиставлення показують опозиційність і водночас — через можливість самого протиставлення — близькість людини та Бога. Захарія Копистенський наголошує на присутності в кожній людині Бога, а також на боголюдській природі Ісуса Христа:

«Бѣдѣнѣ ковѣ(м) вѣдѣчи неразѣлѣлѣ(м), тѣотѣ вѣлѣз ѿ невидѣмѣ ѿ вѣдѣ(м): ѿ дѣотѣкѣю не пѣлѣжачѣи, вѣлѣз дѣотѣкѣнѣз, Гѣ ѿшѣз Гѣ Хѣ» [бѣ]. «Прѣото по чѣловеѣтѣтѣвѣ чѣнѣн(а) вѣлою Сѣѣѣ, ѿ по прирѣожѣню вѣжѣтѣвѣнѣно(м), чѣнѣн(а) вѣлою вѣою ѿко Бѣѣ» [1, с. зѣн].

Письменник, використовуючи просторічні слова «шпѣран(т) ѿ гмѣран(т) телѣсными ѿ потѣмнѣными рѣзѣмѣми», знижує рівень дискусії, демонструє своє поблажливе ставлення

до опонентів. Не випадковим є співвіднесення цих понять із поняттям тілесного. Використовуючи стосовно опонентів ужиту у множині лексему «рѣзѣмми», Захарія Копистенський наголошує на тому, що протестантські проповідники володіють саме розумом, можливо, знаннями, але аж ніяк не мудрістю.

«Сѣиѣ вѣрѣ(м) свѣтъѣ ѿ свѣта рождѣніемъ всѣа, ꙗ дѣхъ тѣакъже свѣтъѣ ѿ свѣта не рождѣніе(м) ꙗле не рождѣніемъ» [1, с. 73].

Опозиція світла та темноти знаходиться також у парадигмі типової для бароко антитези сакрального й профанного. Світло уособлює життя, істину, правду. Наділений світлом «учитель» володіє прихованими істинами, здатен привести людину до прозріння, натомість навчений «міністер» — темний, спроможний тільки викривлювати і спотворювати канонічне віровчення.

Цікаво, що навіть за умови відсутності вербально представленої в тексті частини антитези (у цьому випадку «темний»), її образ постійно мислиться підтекстово. Людині доби Бароко не потрібно постійно називати повний опозиційний ряд, достатньо було згадати тільки про один з його елементів. Саме тому дуже популярним у «Книзі о вірі єдиной» є риторичний прийом еліпсис, або навмисне упушення частини речення, яка сама собою є зрозумілою. Синтаксично така фігура представлена неповними реченнями.

Питання канонічності, а, отже, авторитетності та, відповідно до барокового світогляду, вічності джерел також непокоїть полеміста. На противагу засудженим тлінним, «сретичним» писанням аріян, македоніан, антиринітаріїв автор трактату цитує «вѣчне книги Триєднѣаѣ ѿ Сѣимѣаѣ Бѣгословѣки(х)». Маючи на своєму боці настільки авторитетні джерела, використовуючи їх виключно доцільно та богословськи грамотно, Захарія Копистенський смислово опозицію вічного і тлінного, тривалого та перерваного використовує також із метою переконання аудиторії. Для автора важливою є непереривність релігійної традиції. Саме на тяглоті та передаванні з покоління в покоління істини, на непорушності релігійних догматів ґрунтується спасіння й вічне життя. Навпаки, відсутність зв'язку з першоджерелами, намагання схопитися за тимчасові, минуші, неістинні судження, більше того, зумисні намагання трансформувати й інтерпретувати «віру кафоличну» обов'язково, на думку полеміста, спричинять «загибель вічну»:

«хто тѣиѣ вѣры Кафоліцкоѣ вернеѣ, мѣчно, цѣле ѿ не нарѣшене не захѣветъ, вѣ(з)вѣстѣнѣа звѣченѣа вѣти не мѣжетъ, ꙗле погнѣветъ вѣчне» [1, с. 73].

Письменник творить світ і анти-світ, фактично пропонує читачеві вибір, стати на бік своїх або чужих. Правильний напрям, на думку Захарії Копистенського, — слідування передвічній, тяглій традиції, відкидання нетривких «сресей» — дає людині вічне життя, на противагу тлінному існуванню. Варто відзначити, що при цьому полеміст дає шанс «невірним» зрозуміти свою помилку та знову повернутися в лоно православної церкви:

«А тѣиѣ котѣрыи Кафоліцкоѣ Твоеѣ вѣры, ѿ Цркви вѣхѣнен ѿвѣгѣаю(т), ѿвѣчилиѣа ѿ наврѣзлиѣа. Знѣючи до себе, ѿжѣ не св(т) ѣ вѣрѣ Кафоліцкоѣ. Бо не целее ꙗле нарѣшене ѡнѣю исповѣдѣютъ. А Сѣиѣи ѿ за нарѣшене свѣтѣа погнѣти [1, с. 74].

Вступаючи в суто догматичні суперечки, наприклад, про походження Святого Духа, Захарія Копистенський стверджує вічність і святість усіх трьох божественних іпостасей. Він відкидає тезу латинських богословів про походження Святого Духа від Бога Сина, наголошує на його божественній та рівній з Богом Отцем і Богом Сином природі. Полеміст, отже, опонує своїм противникам, виносячи знову на передній план антитезу вічного й минушого.

Дискутуючи про Святу Трійцю, письменник унаочнює опозицію єдиного та роз'єданого, він наголошує на діалектичній єдності трьох божественних іпостасей, на триєдності Божій. Зауважується, що саме єдність є необхідною умовою сили та цінності:

«Вдѣи запрѣвды Бѣа всего свѣта, котѣрого знѣемъ, ѿца, ѿ Сѣа, ѿ дѣа Сѣго. Бо кды(ж) ѿца ѣ ѿстѣности своѣи Сѣа ѡрѣдѣа, ѿ ѣ тѣи(ж) дѣа Сѣго вѣпѣсти(а) [1, с. 74].

Для автора «Книги о вірі единой» сакральні поняття світла, єдності, спільності, внутрішнього сенсу є контекстуальні синоніми, вони зазвичай можуть стосуватися одного означального слова. Захарія Копистенський бачить сакральне як світле, вічне та єдине, натомість руйнування цієї спільності, з його точки зору, призводить до втрати духовного значення, втрати істини. Письменник зауважує, що протестанти, порушуючи канонічні догмати, відбирають самі в себе підґрунтя для «спасіння», відбирають «світло» у своїх послідовників. На його думку, кожна з іпостасей Святої Трійці є рівноправна та має однакові сакральні характеристики.

«Але ѿже зъ Бѣ несмертѣлаго и самъ Дѣхъ своее бытности причинѣ маетъ, ѿ которого (Бѣ Сѣца) и єдинородѣа свѣтлостъ ѿтъхъ, и пре(з) правдѣвѣю свѣтлостъ ро(з)свѣтѣнѣа, и ѿбъзѣнн(а): который ѿнѣ рѣзности натъвры, ѿнѣ рѣзлѣчѣемъ ѿ Сѣца и єдинородѣого Сѣа не въбѣтъхъ ѿдѣленъ, ѿко въдѣчн сполѣчнѣи, и сполѣчнѣи и єдиноѣстнѣи» [1, с. рѣї].

На межі протиставлення свідчень Святого Письма та вчень «міністрів» протестантизму виникає опозиція істинного та хибного. Істинне, за Захарією Копистенським, має право на вічність, однак хибне повинне бути засуджене та викоренене зі свідомості. Письменник не претендує на істинність власних тверджень, тому він підкріплює їх цитатами з авторитетних канонічних джерел, залучаючи в тому числі й слова зі Святого Письма. Думки Захарії Копистенського за наявності потужних загально визнаних суджень сприймаються як істинні. Істина й так відома, але протестанти, розуміючи це, свідомо противляться, не приймають «правдивого вчення» Ісуса Христа, протиставляють себе правді, а значить, приречені на забуття.

У «Книзі о вірі единой» можна також відшукати нетрадиційну з формального боку антитезу — опозицію мов. Письменник наводить цитати з протестантських творів, переважно польськокомовних, просто транслітерує їх кириличними знаками, а їх спростування подає тогочасною «простою» мовою. Цей прийом підкреслює чужість аргументів антитринітаріїв для православних, прочитавши їх у вимірах опозиції «свій-чужий». Автор навмисно не перекладає твори своїх супротивників, створюючи цим перешкоди для їх розуміння, переносючи лексичні перепони у площину сакральну. Контраст мов полеміст використовує також і як свій власний аргумент. Крім цього, цитати з творів опонентів полеміст подає дрібнішим шрифтом, що можна сприймати як намагання навіть на технічному, друкарському рівні продемонструвати свою богословську позицію.

Отже, художні особливості епохи Бароко яскраво представлені у «Книзі о вірі единой». За влучним виразом Л. Софронової, полеміка — сфера сакрального [6, с. 53]. Зважаючи на це, у полемічному трактаті «Книга о вірі единой» фактично представлена одна масштабна антитеза — опозиція сакрального та профанного. Авторська інтерпретація цього контрасту, відповідне акцентування допомагають змалювати ще певну кількість важливих, але похідних антитез, зокрема протиставлення видимого та невидимого, вічного та минушого, істинного та хибного, людського та божественного, живого та мертвого, красивого та некрасивого тощо. За допомогою цих протиставлень Захарія Копистенський виділяє додаткові аспекти однієї проблеми — взаємини Людини та Бога. Усі проілюстровані відповідним чином опозиції слугують риторичним цілям, намаганням переконати аудиторію. Накопиченням антитез автор творить за принципом релігійної приналежності бінарну картину світу. При цьому виключно позитивними, світлими, сакральними рисами наділяються послідовники східного обряду (православ'я), й тільки негативні, темні, світські маркери мають їх опоненти. У цілому характер смислових опозицій у «Книзі о вірі единой» знаходиться в заданих епохою рамках, антитези творяться за відомими моделями, автор трактату виступає лише інтерпретатором окреслених часом проблем.

Література:

1. Книга ѿ вѣрѣ единой, вѣбѣ, собѣрной, ѿплѣкой Црѣкѣ, которая попросѣдокъ Црѣкѣ вѣхѣднѣи поѣдѣтъхѣа. — [К.] : [Тип. Лавры], 1619 — 1620. — [4], 317, 308 с.
2. Вельфлин Г. Ренессанс и барокко : Исследование сущности и становления стиля барокко в Италии / Генрих Вельфлин ; перевод с нем. Е. Г. Лундберга, под ред. Е. Н. Козиной. — СПб : Азбука-классика, 2004. — 288 с. : ил. — (Художник и знаток).

3. Вомперский В. П. Риторика в России XVII — XVIII вв. / В. П. Вомперский ; АН СССР ; Ин-т русского языка ; Отв. ред. Н. И. Толстой. — М. : Наука, 1988. — 180 с.
4. Наливайко Д. С. Искусство : направления, течения, стили / Д. С. Наливайченко ; [ред. Аникст А. А.]. — К. : Мистецтво, 1981. — 288 с. — Библиогр. : с. 278–286.
5. Славянское барокко : Историко-культурные проблемы эпохи / АН СССР ; Ин-т славяноведения и балканистики ; [ред. Е. В. Белова]. — М. : Наука, 1979. — 376 с.
6. Софронова Л. А. Культура сквозь призму поэтики / Л. А. Софронова. — М. : Языки славянских культур, 2006. — 832 с. — (Studia philologia).
7. Софронова Л. А. Старинный украинский театр / Л. А. Софронова ; Ин-т славяноведения и балканистики РАН ; Отдел ист. культуры ; [отв. ред. С. Е. Князьков]. — М. : РОССПЭН, 1996. — 352 с., ил.
8. Українське бароко : Т. 1. / [ред. Наталка Бордукова ; наук. і літ. ред. Леонід Ушкалов ; редкол. Дмитро Горбачов, Ярослав Ісаєвич, архиеп. Ігор Ісіченко та ін.]. — [Х.] : Акта, 2004. — 636 с. — (Бібліотека державного фонду фундаментальних досліджень).
9. Українське бароко : Т. 2. / [ред. Наталка Бордукова ; наук. і літ. ред. Леонід Ушкалов ; редкол. Дмитро Горбачов, Ярослав Ісаєвич, архиеп. Ігор Ісіченко та ін.]. — [Х.] : Акта, 2004. — 412 с. — (Бібліотека державного фонду фундаментальних досліджень).
10. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Д. І. Чижевський ; [ред. П. О. Мусієнко]. — К. : ВЦ «Академія», 2003. — 568 с. — (Альма-матер).

**Poetics of the Contrast
in «The Book about the Single Faith» by Zakharia Kopystenskyi**

The present article provides an analysis of the typical sense oppositions in early Baroque age by giving an example of «The Book about the Single Faith». The author of the article states the occurrence of a great number of typical Baroque sense oppositions in this literary monument. For example, in the text there are such oppositions as sacral and profane, inherent and external, divine and human and so on. The author concludes that «The Book about the Single Faith» by Zakharia Kopystenskyi developed within the traditional Baroque poetics of the contrast.

УДК 808.5 (091)(477)"16"К.Т.Ставровецкий:82-97.09

Богдана Мелих (Львів)

ПРОПОВІДЬ КИРИЛА ТРАНКВІЛІОНА СТАВРОВЕЦЬКОГО НА БЛАГОВІЩЕННЯ

Образ Божої Матері для українського бароко — універсальний. Діва постає як патронеса, заступниця, захисниця, Вона надихає, рятує; Вона слугує зразком благочестя. Для митців тієї доби Богородиця — орієнтир, що вказує шлях до вічності. Найвиразніше це продемонстрував у поетичній збірці «Зегар з полузегарком» Іван Величковський: «На поетичному циферблаті рухаються велика і маленька стрілки, рухаються майже автономно. У великому часовому колі кожна година позначена іменем Пречистої Диви Марії — це щасливі години на Многі Літа, себто ті, що впадають у вічність» [8, с. 40].

Богородиця для поетів українського бароко не просто муза, натхнення, а й об'єкт інтенцій, «поруч із Христом, други[й] центр барокової метафізики». Подеколи її підносять практично до рівня Сина, це бачимо, скажімо, у творах Дмитра Туптала [3, с. 150–152].

Микола Сулима, долучаючись до літературознавчої дискусії про розрізнення «вічних» та «традиційних» сюжетів і образів, вирізняє постаті Христа й Богородиці: «ми не абсолютизуємо вислів «вічні образи», але саме християнські образи (типи, персонажі, герої), до яких зверталися письменники XVII–XVIII ст., збагатили українську культуру універсальною проблематикою» [11, с. 194].

Дещо специфічна ситуація склалася в театральному мистецтві XVII–XVIII століття — оскільки зображати Бога та Діву Марію на сцені довгий час було табу (в українську